

Normativní základy moderní společnosti v optice postmoderní kritiky

VLADIMÍR MÜLLER*

Filozofická fakulta UK, Praha

The Normative Basis of Modern Society from the Perspective of Post-Modern Criticism

Abstract: The article considers the relation between ideas of the moral and functional consistency of modern society and the contemporary situation known as 'post-modern'. The consequences of the development of modern society is the relativism of classically conceived social norms, pathology, deviance and the like. The situation calls for new concepts and schemes which will better describe and explain new tendencies in the life of contemporary social actors. It seems that the collectivist approach to social reality is not at present engaged and operating. The legitimacy of the post-modern society is not to be derived from classical sources such as morality, natural law or societal values. This does not mean, however, one should abandon the exercise, but rather meet the challenge of reinterpreting what have become stereotypes within our thought.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 2: 147-156)

Sociologie a její původní úloha

Vznik sociologie bývá dáván do vztahu s fenoménem industriální společnosti. Tato věda měla být jejím popisem, ale i vysvětlením a zdůvodněním (C. H. Saint-Simon, A. Comte). Nahrazením transcendentní autority sekularizovanými symboly se implicitně předpokládalo zabezpečení jednoty společnosti nejen teoreticky, ale i v praxi každodenního života.

Nadosobní hodnoty jako lidstvo, rozum, právo, věda, pokrok atp. měly podle představ sociálně vědného diskursu 19. století působit jako normativní pouto. Počítalo se ze založením nové, kvalitativně svébytné, společenské mravnosti, která bude vyvážena z časoprostorových souvislostí typických pro lokální úroveň tradiční společnosti. Univerzální platnost mravnosti s sebou nesla předpoklad funkcionální konzistentnosti a racionálního potenciálu moderní společnosti. Zdálo se, že racionalita ztělesněná v industrialismu zabezpečí skutečný pokrok, jednotu zájmu jednotlivce a celku.

Názory na vztah jedince a moderní společnosti se vzájemně lišily. V sociologické teorii podle toho, zda se předpokládala schopnost společenského subjektu, aktéra, myšlenkově a vyčerpávajícím způsobem obsáhnout principy zmíněných normativních pout, nebo se uvažovalo o nadosobních systémech. Individualistické pojetí vzorců sociálního jednání vychází ze situační perspektivy jednotlivých aktérů, jejímž vyústěním je nezbytnost jednat normativně závazným způsobem. Sem můžeme zařadit teorii Maxe Webera, podle něhož je sociální jednání neseno smyslem, který je v novověkých západních společnostech vázán na řady účelově racionálního ražení. Kolektivistické pojetí předpokládá, že pokrok v jednotlivých oblastech lidské činnosti vede souhrn všech

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Vladimír Müller, CSc., katedra sociologie FF UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. 24 49 11 11

jedinců angažovaných ve speciálních činnostech konec konců k jednání, které musí nutně prospívat celku. Typickou sociologickou koncepcí tohoto ražení je společenská teorie Emila Durkheima, v níž je jednání podřízeno sociálním faktům, které ho určují nezávisle na vůli jeho nositele.

V každém případě se počítalo s tím, že jednotný a závazný normativní rámec lidské pospolitosti je v podmínkách moderních evropských společností možný, nutný a obecně přínosný. Odklon od normy se pak považoval za deviaci, anomii nebo úpadek atp. a zpochybňoval právo na příslušnost k danému společenství. Tak bylo možno poukazovat na mentální nepřizpůsobivost, nepřirozenost, nižší morální úroveň, později však rasovou nebo třídně politickou nezpůsobilost, což vyplývalo z jednotlivých konkrétních normativních vzorců a historické situace. Velký a zásadní úkol klasické sociologie a ostatních sociálních věd, který spočíval ve snaze odhalit univerzalizující myšlenková pouta moderní společnosti, ztroskotal mimo jiné na kulturní partikularitě, svébytnosti a diverzitě zájmů jednotlivých národních států.

Paradoxy vývoje moderní společnosti

Modernistický sociálně vědní diskurs se vyznačoval nárokem na normativní inkluzi všech příslušníků moderní, občanské a industriální společnosti. Bernhard Giesen chápe inkluzi jako elementární funkci tzv. sekundárního kódu, který prakticky umožňuje kolektivní rozhodnutí tím, že se zkracuje komunikace. Sekundární kódy vznikají evolučně a tak zároveň vytvářejí hranice lokálních pospolitostí, etnik, stavů a národů [Giesen 1991: 176]. Hranice inkluze pro jedny však vytváří situaci exluze pro druhé.

V průběhu XX. století se ukázalo, že představy sociologie o jednoznačně pozitivním charakteru normativní regulace společnosti se mohou se skutečností radikálně rozcházet. Možnost podmiňovat, ovlivňovat nebo dokonce určovat vývoj společnosti vědeckým odkryváním optimálních variant vztahu celku a jeho částí se projevila jako pouhá iluze. Sociologie, která vždy skromně aspirovala na to být přesnou vědeckou disciplínou, se pod tlakem situace spokojila s využitím svého modelového instrumentária pouze jako s metodologickým nástrojem. Ukázalo se, že se věda musí vzdát nároku hovořit za ostatní ve jménu normativní závaznosti, tj. mravnosti, neboť je pouze možné ukazovat, kam mohou vést důsledky určitého typu jednání, ne ovšem jakékoli jednání předpisovat.

V období vzniku ideologií totálního charakteru, analyzovaných např. Karlem Mannheimem, ve kterých byl produktivně zpracován nárok na normativní univerzalitu [Mannheim 1992], rozpracovala a osvědčila sociologie metody empirického výzkumu, jimiž mohla do značné míry tlaku ideologických kolosů uniknout. Ve 30. letech se ve Spojených státech etablovala empirická sociologie díky tomu, že sloužila jako instrument soukromého a veřejného managementu. Bauman hovoří o sociologizaci této doby jako o administrátorech a designérech nového sociálního řádu na mikro i makroúrovni. Jejich jazyk používající slova jako moc, vliv, socializace, deviace, kontrola nebo řízený sociální proces se vyznačuje asymetrickostí mezi institucí a jednotlivci [Bauman 1992]. Toto tvrzení může být změkčeno Bendixovou argumentací, že západní manažeři vycházeli vždy z předpokladu společného zájmu a že manažeři sovětských podniků dokonce efektivně obcházejí pravidla vydaná stranicko-byrokratickými strukturami [Bendix 1956]. Je ovšem evidentní, že proces industrializace neznamenal jednoznačný pokrok v mezilidských vztazích. V období razantní modernizace společnosti a jejích institucí došlo mimo jiné i k destrukci kultivované měšťanské subjektivity založené na vzdělání

ověřeném individuálním výkonem. Dochází k narušení vzájemného vztahu mezi veřejnou a soukromou sférou [Habermas 1965: 175].

Specializované, empirizované a mimo intence občanské společnosti institucionalizované sociálně vědní disciplíny však mohly působit vzdor svému nehodnoticimu, deskriptivnímu a věcnému charakteru jako praktický instrument, kterým aktéři ideologicky motivovaného řízení společnosti disponovali při praktickém provádění sociální exkluze i při ideologicko-teoretické legitimaci těchto praktik. Sociologie aspirující na vykládání důvodů odchylek od sociálního řádu, jakkoli exaktními metodami disponující, prošla i metodicky svou „normalizační fází“. Tento paradox vede k závěru, že totalitární dimenzi sociální reality XX. století nelze vysvětlovat pouhým poukazem na deviantní, anomický, nepřírozený charakter politiky masových stran a zrůdnosti totální ideologie, ve které se stal lidský kontakt podružným a nevýznamným doplňkem chodu velkého celku.

Hannah Arendtová upozorňovala, že vznik totalitarismu se váže na zánik principů třídní a měšťanské společnosti, které byly do jisté míry založeny na individualitě [Arendt 1975]. Měšťanská společnost byla tlakem vnitřně amorfních a ideologicky sjednocených masových politických hnutí na sociální strukturu (zvláště v nacistickém Německu a bolševickém Rusku) rozložena, čímž se zúžila možnost autentického individuálního projevu a spustil se ve velkém pocit vykořeněnosti s následkem totální demoralizace. Totalitární hnutí se vyznačovalo zvláštním spojením lůzy s elitou, což se mohlo uskutečňovat jen díky racionalisticky fungující byrokratizaci sociální reality, kterou analyzoval již Max Weber. Správní struktury moderní společnosti tak v určité situaci přispěly k její deformaci a destrukci mezilidských a společenských vztahů. Logicky perfektní příkazy a kontrola jejich provedení rozložily etablované kanály lidské komunikace, což způsobilo absenci mezilidských vztahů, které známe jako sousedství. Nepřítomnost kontaktu je horší než brutalita, je fabrikací teroru, který již pak není mnohdy ani třeba záměrně vykonávat, protože se spouští sám.

Podobně argumentoval i Zygmunt Bauman při analýze vztahu modernity a fenoménu holocaustu [Bauman 1989]. Společenská dělba práce se svými efekty hierarchizace a funkcionalizace vede podle něho jednoznačně k záměně odpovědnosti za respektování technologických pravidel. Dělba práce vytváří nutně distanci mezi producenty a konečným výsledkem jejich činnosti, což má za následek i myšlenkovou distanci funkcionářů byrokratické hierarchie vůči reálným efektům jejich příkazové hry. Abstraktní uchopení předmětu jejich manipulace, vyjádřené často statistikou, činí volně směnitelnými jednotlivé kvalitativně odlišné položky. Neznalost konečného výsledku manipulace činí konkrétního příslušníka moderní společnosti nevýznamným. Významnou roli zde hraje nepřírozené posílení vlivu prostředků, jimiž se spravuje. Výsledným efektem byrokratických operací je dehumanizace jejich objektů. Lidé jsou zbaveni vzájemné blízkosti (distanciation), což znamená ztrátu možnosti provést morální výpovědi.

Tento závěr kontrastuje výrazně s koncepcemi Emila Durkheima, který platí za klasika teorie společenské dělby práce a role morálky v moderní společnosti. Na rozdíl od Bronislawa Malinowského, který tvrdil, že morálka jako souhrn norem žádoucího jednání je instrumentem potřeby, pojímal Durkheim morálku jako základní integrující sílu společnosti [Durkheim 1902]. Společnost sama nejlépe rozumí jaká morálka je žádoucí, přičemž sociologie, která vědecky tyto procesy odkrývá, je moralizující praxí par excellence. Bauman však namítá, že dělba práce jako taková implikuje manipulaci,

zatímco mravnost je primární strukturou toho, čemu říkají fenomenologové intersubjektivita [Bauman 1989]. Sociální manipulace intersubjektivitou rozkládá zodpovědnost jako podstatný existenciální modus lidské subjektivity, která se vyznačuje morální viditelností a blízkostí. Sociální distance vytváří nelidské sociální vztahy udržované při životě zpravidla ideologickou indoktrinací.

Reflexe rozporu mezi představou jistého, předvídatelného řádu a nebezpečí absence existenciálního zakotvení koresponduje s koncepcí postmoderní společnosti, která se charakterizuje především strachem z morální prázdnoty (horror vacui). Osvícení tvůrci moderní společnosti se domnívali, že řešením je racionálně smysluplná dělba práce, logicky perfektní obraz filozofie dějin, vzor svobodného a úspěšného životního stylu atp. Pluralismus autority, kterým charakterizují teoretici postmoderny svůj předmět, znamená absenci autority s globálními ambicemi. Tato „kakovonie morálních hlasů“ má podle Baumana vyloučit normy, které musíme v každé naší činnosti respektovat. Pravidlo zde není nadosobním imperativem, ale výsledkem reflexe sporu v kontaktu a vyjednávání o omezenosti vlastních situačních a mentálních zdrojů řešit nastalé situace. Jinými slovy, objevuje se potřeba skromnosti a ochoty vyjednávat, což morální postoj radikálně odlišuje od apriorně předepsaných legalistických praktik rozumářské, tj. modernistické provenience [Bauman 1992]. Legislativnímu rozumu se jako alternativa staví interpretativní přístup k lidskému světu.

Svévolnost normalizačních procesů a meze jejich kritiky

Kdyby bylo možné dostatečně vysvětlit totalitarismus jen jako odchylku od normativních řádů moderní společnosti, mohly by se sociologie a sociálně vědní diskurs spokojit s obecně kritickým postojem vůči negativním důsledkům vývoje moderní společnosti. Iracionální podoba přetechnizovaného světa by pak mohla být elegantně konfrontována s racionálně vykalkulovanými normativními představami o tom, jak lze optimálně zabezpečit soulad mezi zájmem jedince a celku, společnosti a přírody (životního prostředí i biologické podstaty člověka), svěbytné národní pospolitosti a společenství svobodných států. Optika takto koncipované kritické teorie je schopna ve svém důsledku v rovině vědění rozlišovat mezi kladným a záporným, mezi decisionismem a normativismem, mezi rozumným a nerozumným argumentem atp.

Sociologická teorie tohoto ražení je však zároveň produktivním myšlenkovým nástrojem, jak vyloučit neposlušné a provokativní koncepce, ideje, názory a postoje ze slušné společnosti sociálně zodpovědné vědy. Názor, že touto „antikritickou protiargumentací“ hrozí rozklad, násilí a opovržení společností, znamená zároveň nebezpečí, že se v jistých souvislostech nastoupí na cestu netolerantní kritiky jedněch druhými, ve které se rozděluje zdravá část poplatná původní správné projekci od nezdravého zbytku odsouzeného k vyoperování. Mechanismus naznačené teoretické exkluze ztělesněné v institucionalizovaném, tj. byrokratizovaném vědeckém provozu, přestává mít původně proklamovanou vlastnost kritické distance vzhledem k realitě, neboť si osobuje silou své argumentace zároveň afirmovat i negovat, myšlenkově ovlivňovat skutečnost, což se děje s profesionální znalostí věci.

Proklamovaná distance vůči ideologii jakékoli provenience, pomocí jakkoli silného teoretického argumentu negarantuje totiž to, aby původní idea občanské společnosti, vyjadřovaná snahou umožnit jednotlivci slušný život, nebyla jen ideovým stěfelimem v intelektuálních sporech a byrokratické manipulaci. Jasně definovaný normativní obraz moderní společnosti pak nemůže vypovídat nic bližšího o charakteru represivních

mechanismů moderního státu a institucí obecně. Vždy musíme čelit nebezpečí, že se tyto mechanismy zvrhnou namísto boje proti deviantním projevům jednotlivců, malých skupin, anomickým pozůstatkům nespoutané přírodní agresivity a fenoménům nepřirozenosti v provozování zločinu ve velkém, kdy se neuskutečňuje jen destrukce menšiny většinou, ale i v ohrožení základů civilizace. Projekt zabezpečení normativního, přirozeněprávně vy kalkulo vaného propojení součástí v jeden velký celek historicky zklamal. V rámci teorie i praxe sociálně vědního diskursu se zde totiž kritika může zvrátit v afirmaci a inkluze v exkluzi, aniž by se tento posun vnímal jako zásadní problém.

Tato situace znamená, že již nevystačíme s rekonstrukcí starších osvědčených schémat. Funkčnost represivních institucí moderní společnosti je nepopíratelná, protože existují zločinci, blázni, neadaptivní sociální skupiny a anomické projevy obecně. Výrazně se však relativizuje to, čím vlastně sociální patologie je, kdo je vlastně způsobuje a do jaké míry je její potírání závažné.

Norma a dimenze jejích odchylek

K závěru, že představa spravedlnosti a řádu je evidentně v rozporu s realitou, nedochází totiž jen profesionální oponenti poměrů v té které moderní společnosti, nýbrž každý vnímavý aktér. Ten má ovšem na paměti negativní zkušenosti z pokusů radikální, revoluční a zásadní cestou dospět ke stavu skutečné „sociální“ nebo „osudové“ spravedlnosti, a tak vnímá tuto situaci klidněji než v minulosti. Neznamená to ovšem nerelevantnost toho, co známe jako sociální otázku, právě tak jako rozplynutí hranice mezi spravedlivým a nespravedlivým, špatným a dobrým, mezi normou a úchylnou. Zdá se ovšem, že na strategie manipulujících a represivních institucí nelze úspěšně reagovat kolektivistickými strategiemi, nýbrž např. individualizovaným životním stylem. Tyto sociální tendence se projevují i v abstraktních sociologicko-teoretických konstrukcích a zdá se, že je možné a výhodné poměřit tyto dvě oblasti.

Propojení perspektivy jednání a nadosobní situace umožňuje Luhmannova koncepce dvojí kontingence [Luhmann 1984: 165]. Luhmann vyšel z Parsonsovy teorie, podle níž je dvojí kontingence inherentní každé interakci. Každé jednání je selekci z mnoha možností, je volbou mezi mnoha variantami uspokojení. Tato volba se ovšem děje vždy s ohledem na volbu toho, s kým se přichází do interakce. To platí i pro partnera v interakci, takže není a nemůže být do podrobností zřejmé, jak se budou jednání u obou vyvíjet. Kontingentní je pro Luhmanna něco, co není ani nutné, ani nemožné. Jsou to danosti v podobě zakoušení, fantazie, očekávání, právě tak jako eventualita, že se následně bude vše odvíjet jinak. Na první pohled se zdá, že klást otázku, jak je možno zajistit sociální řád, je nesmysl. Luhmann na ni však odpovídá právě poukazem na paradox zdvojené nepravděpodobnosti, protože nejistota u obou partnerů vede selekci jednání, které vede jednoznačně k destrukci jedné nebo druhé strany. Nejistota tak garantuje sociální řád, který však není rigidní, jednou provždy definovatelný a nehybný. Tato vize sociálního řádu je založena v individuální autonomii, i když je zdůvodněna nástroji systémové teorie.

Podobně je možno chápat i argumentaci Alana Touraina v souvislosti s návratem aktéra [Touraine 1984]. Tourainův aktér si pro sebe získává tzv. antisociální svobodu, programově se nedefinuje prostřednictvím ztělesnění rozporů společnosti nebo jejími zájmy, protože se jí ve skutečnosti brání. Žije v postmoderní společnosti, která se charakterizuje zeslabením represivity politických institucí a sociálních hnutí. Tyto

procesy chápe Touraine jako vyvazování společnosti z pout národního státu. Tím přesahuje postmoderní společnost pouhý rámec extrémní podoby industriální kultury.

Postmoderní sociální svět se vyznačuje tím, že se aktéři naučili žít a přežít s tlakem represivních institucí. Jejich působení se tak poněkud zmírňuje a redukuje se míra sociální kontroly. Díky technologickým posunům v produkci, možnostem konzumu, nepravidelnosti a nepředvídatelnosti životních rytmů dochází i k relativizaci doposud platných norem jednání. Bauman nedávno poukázal na to, že rozklad obrazu života na kaleidoskop svěbytných epizod, které nelze poskládat logicky podle sledu příčin, rezonuje s postmoderní kulturou, která se podobá karnevalovému průvodu, má charakter hry [Bauman 1993]. Tento ústup od vážnosti neznamená, že se v postmoderní době likvidují mechanismy represe, které vytvořila doba moderní. Pro postmoderní dobu je příznačné, že jsou sofistikované mechanismy represe decentralizovány a kanalizovány do oblasti soukromí. Výsledkem je individualizace a stylizace života jednotlivých aktérů.

Masmediální charakter společnosti, ve které přestávají být relevantní rozumářské předsudky modernistických projekcí, umožňuje řadu výše uvedených stylizací legitimovat, což ne vždy zapadá do dosud platného normativního řádu. Tato situace vykonává zvýšený tlak na vnímavost jednotlivých sociálních aktérů, kteří jsou připraveni o přirozené orientační body svých předchůdců vybavených identitou příslušnosti ke třídě, národu, lidu nebo alespoň profesní asociaci. Normativně funkční orientace nezmizela úplně, sociálně podmíněná solidarita je citelná, právě tak jako stále působí strukturálně podmíněné vzorce chování. Změnila se ovšem intenzita a trvalost těchto vlivů na situaci a jednání jednotlivých aktérů. Čím více je tato situace vnímána a uvědomována, tím pružnější a nejednoznačnější se stává normativní pouto, jež doposud sloužilo jako ideální pojivo mezi jednotlivými částmi společnosti. Na sociální aktéry klade takto definovaná postmoderní situace zvýšené nároky, nutí je totiž nově vymezovat, co je přijatelné a co nikoli.

Sociologie by měla na uvedené změny reagovat tím, že prokáže schopnost nové trendy a podoby sociálního života definovat a vysvětlit, nikoliv tím, že jim z hlediska normativistické sociální konstrukce vykáže pozitivní nebo negativní hodnotu. Postmoderní situace neznamená, že přestaly platit sociální normy, společenské závazky, že se rozplynul předmět sociologie a tím nastává potřeba sociologie nové, která je na předcházejících poznatcích a výzkumech naprosto nezávislá. Soudobou „nepřehlednost“, která se vyznačuje normativní nejednoznačností, pluralitou a konfliktností strategií jednotlivých sociálních skupin, kultur, tříd, vrstev i jedinců (uvnitř i vně těchto strategií), nelze pochopit bez podrobnější analýzy vztahu mezi charakterem fungování represivních institucí (včetně jeho patologických projevů) a normativními systémy, které se v rámci sociálně vědního diskursu mnohdy spoluvytvářely nebo alespoň legitimovaly. Zygmunt Bauman ukazuje v této souvislosti na možnosti, které skýtá schützovská fenomenologie a Garfinkelova etnometodologie [Bauman 1992]. Interpretativní sociologie disponuje totiž nástroji, kterými se neprosazuje nadřazenost jedné kvaziglobální kultury, ale porozumění mezi různými kulturami.

Ukazuje se, že není řešením převzít modernistickou logiku výkladu sociální reality, protože ta byla přítomna i při exkluzi jedněch druhými, ať už v podobě fyzické likvidace nebo na sublimované úrovni, jako je např. sociálně vědní diskurs. Vztah mezi normou a jejím protikladem, deviací nebo anomii, musí být interpretován velmi volně, ovšem s vědomím úskalí, které tento krok přinese. Ve vyhroceném případě by se totiž

mohlo jednat o zdůvodňování a ospravedlňování násilí, nezodpovědnosti, cynismu, zkratkovitých reakcí a nevypočitatelnosti asertivní agresivity.

Hans Joas v souvislosti s diskusemi o postmoderní společnosti varoval před praktickým znovuoživením tzv. filozofie života, která v Německu připomíná nacionální socialismus [Joas 1990]. Ambivalence mezi racionalitou pozdně kapitalistické společnosti, která se v anonymizovaném velkoměstském prostředí projevuje jako účelová kalkulace, a normativitou předpokládající respektování jistých pravidel, vyžaduje určitou míru kreativity. Její povaha je pro Joase jádrem problému. Hrozí nebezpečí, že ona kreativita bude díky dynamice pozdně kapitalistické společnosti vytržena z kontextu sociální praxe, která je ve skutečnosti výsledkem historického vývoje. Tak hrozí praktické znovuoživení filozofie života s radikalizací individualistické perspektivy, ve které se předpokládá podmiňování forem jednání výlučně na podkladě momentální souhry sil. Řešení těchto rozporů hledá Joas ve filozofii pragmatismu, který se snaží neracionální, tj. neekonomické formy jednání vyložit pomocí pojmu participace, která je vykládána jako integrovaná kreativita. Pohrdání touto teoretickou optikou může podle Joase vést až k legitimaci násilí, „jupizaci“ společnosti, která se vyznačuje nezdůvodnitelnou touhou po nových zkušenostech, bezuzdným nasazením všech možných prostředků k dosažení úspěchu a jeho adorace. Individuální sebestylizace a sebezprosažení neberou ohled na společnost a její hodnoty, což je nebezpečné a škodlivé zároveň. I kdyby však výstřední praktiky mladých velkoměstských profesionálů společnosti přinášely tolik násilí a rozkladu, jak se obává Joas, zůstává otázkou, zda vysvětlení tohoto fenoménu spolehlivě najdeme v analýze teoretických protikladů filozofie života a amerického pragmatismu.

Zdá se, že tato argumentace, tento způsob výhrad a obavy tohoto ražení vyplývají spíše z idealizovaného předpokladu, že je moderní společnost sama o sobě funkčním a ve své podstatě zaručeně spravedlivým mechanismem. A že život ztrpčují pouze nadosobní anomické neduhy nebo konkrétně vytipovatelní nepřátelé otevřené společnosti nebo sociálního pokroku. V takovém případě by ovšem stačilo tyto síly definovat, odhalit a najít nejschůdnější cestu jejich pacifikace tak, aby se zajistil pro všechny přijatelný zdravý život.

Ambivalence moderních represivních institucí

V perfektně fungující psychiatrické léčebně může být konec konců diagnostikován jako společnosti nebezpečné individuum i lékař, který ji zakládal a určoval pravidla jejího života vně i uvnitř ní. Normální se totiž může vždy zvrátit v deviantní, nerozumní mohou ovládat rozumné a všichni mohou být vystaveni tlaku institucí, které původně založili, aby si usnadnili život. Americký psychiatr Thomas S. Szasz i v rámci americké společnosti, která platí tradičně za zaručeně demokratickou, upozornil na to, že lidé jsou často zavřeni do psychiatrických léčeben ne proto, že by byli nebezpeční nebo duševně nemocní, ale proto, že jsou obětními beránky [Szasz 1983: 239]. Klinická praxe tak není pouhou odbornou záležitostí, ale nástrojem propagandy, ideologické rétoriky a disciplinace občanů státem. Je otázkou kulturního klimatu toho kterého období, právě tak jako odpovědnosti psychiatrů, zda-li bude převažovat ideologie individualismu nebo kolektivismu, ochrana občana před státem nebo státu před občanem.

Zajímavé jsou v této souvislosti také postřehy Michela Foucaulta, ke kterým dospěl při analýze fungování vězeňství [Foucault 1976]. Výsledkem internace jistých sociálních vrstev není redukce zločinnosti, ale produkce specifické delikvence, která je

politicky a ekonomicky pro daný systém méně nebezpečná, než jeho možné zpochybnění způsobené eventuální absencí mocenských manipulací. Produkce delikvence nepůsobí ovšem jako sofistikovaná strategie vládnoucí politické třídy nebo nějakého centralizovaného subjektu panství, ale je projevem neosobní moci vězeňské instituce, která se reprodukuje vytvářením a obnovováním objektů své manipulace. Moc je reprezentována, aniž by se muselo neustále válčit, jak tomu bylo v tradičních společnostech. Marginalizace celých sociálních skupin vede k rozpuštění subjektu v diskursu, který je ve Foucaultově optice prostorem boje o moc. Michel Foucault hovoří o mikrofyzičce moci, která se individualizuje v tom smyslu, že není, vzdor původní představě, udržitelná v jednom centru a neslouží jednomu, jakkoli definovanému subjektu. Normalizační a disciplinační mechanismy jsou v moderní společnosti všudypřítomné, někdy sotva postřehnutelné a pronikají do nejzávěsnějších skulin sociálních vztahů. Je nabitelné, že projev moci musí respektovat heterogenitu jednotlivých sfér života, právnícká pravidla nejsou pak dedukovatelná z nějakého logicky nadřazeného pojmu, jakým je např. suverenita [Foucault 1977]. Skutečnost, že Foucault upozorňoval na to, že moc působí mimo instituce a zároveň její normalizační vliv analyzoval na jejich příkladu, právě tak jako možnost interpretovat jeho závěry o působení moci v moderní společnosti z několika možných úhlů pohledu jen dokládá komplikovanost, ambivalentnost a otevřenost uvažovaného problému.

Jean Francois Lyotard upozornil jako filozof na to, že se člověk vzhledem k zákonu rodí již viněn, neboť zákon je nevymazatelným předpisem, jenž si žádá své znovuoživování trestáním, kterým zmiňovaný zákon nabývá tělesného rozměru [Lyotard 1990]. Vina je pak vždy zpochybnitelná, právě tak jako spor mezi tělem a zákonem nemůže být právníkou disputací. Trestání je nutnou funkční operací zákona, nikoli uskutečněním spravedlnosti. Trestajícímu stroji zákonů lze postavit jen politiku, která jej bude schopna esteticky zošklivit, a tak jej nahradit velkým tématem lidských práv.

Tuto aktuální filozofickou argumentaci lze doplnit starším postřehem Maxe Webera o roli přirozeného práva v moderní společnosti [Weber 1964]. Toto právo, zbavené svých transcendentních kvalit, sehrávalo revoluční úlohu při formulaci požadavku rovnosti, která je v novověku chápána jako výdobytek měšťanských revolucí. Rovnost tak jako ryze morální kvalita však také sloužila spuštění a fungování byrokratického aparátu. Problémem však je, že formální rovnost nemůže garantovat rovnost materiální. Aplikace právních norem musí být specializovaná a diferencovaná, a i přesto se nelze vyhnout čistě věcnému, neosobnímu a odcizujícímu charakteru spravování. Vztahy mezi materiálně nerovnými však nelze při nejlepší vůli beze zbytku podřítit logice neosobní správy. Tato skutečnost vede ke zpochybnění a krizi ideového přirozeněprávního konstruktů, neboť mocenské transformace ho neposlouchají. To se konkrétně ukázalo být problémem v předhitlerovském Německu, jak se dovídáme ze studií G. A. di Marca [di Marco 1979].

Omezená úloha sociologie v postmoderní situaci

Úkolem společenských věd v takto reflektované situaci je přistupovat ke svému předmětu diferencovaněji než doposud. Právě vzhledem k nevypočitatelnosti represivních institucí a tomu, že právě ony mohou za určitých okolností spouštět sociální patologii ve velkém, nevystačíme s jednotnou sociologickou „nosologií“ nežádoucích jevů. Svět institucí je těžko propojitelný s individuální perspektivou aktéra, skupinové normy jsou zpravidla rezistentnější, než si připouštějí ti, kteří je hodlají z vyššího zájmu negovat. Většinou se

děje něco jiného, než se běžně předpokládá, takže je sociální norma jen relativním a orientačním pojmem. Jednotné, závazné a nezvratitelné závazné rámce jednání ztrácejí v diferencovaném přístupu k sociální skutečnosti jasné kontury, což by se už předem nemělo chápat jako výraz mravní slabosti a epistemologické nedostatečnosti, ale jako přednost. Realismus vůči nevypočitatelnosti nezamyšlených důsledků sociálního jednání a totalitárnímu charakteru represivních institucí nemusí nutně představovat rezignaci na status quo a fatální, negativní vizi budoucnosti. Máme zde co do činění spíše se situační výzvou revidovat vlastní myšlenkové stereotypy.

Moderní společnost dospěla do své pozdní fáze, je poučena neproveditelností smělých emancipačních projektů a tak reaguje citlivěji na některé podněty, právě tak jako některé její hodnoty ztrácejí původní význam. Sociologie se musela nenávratně rozloučit s rolí pozitivistické královny věd i s představou, že je možné definovat normativní systémy a odhalit tajemství toho, jak společnost funguje ve svém celku. Jemnější definování situace vztahu institucí a sociálních aktérů vyžaduje kombinaci doposud odlišených přístupů a metod. Sociologie normativních systémů by se v postmoderní optice měla soustředit na možnosti, jak vyložit vztah mezi individuální strategií aktérů a závaznými normami jednání, nikoli na aprioristickou konstrukci žádoucích společenských poměrů. Velký význam zde hraje to, jak jsou reálně aplikována a prožívána konkrétní interpretační schémata. Individualizovaná dimenze sociálního jednání neumožňuje při analýze fungování represivních institucí nadosobního charakteru zůstat v poloze výčtu jejich sociální užitečnosti nebo abstraktně kritické distance bez deskripce toho, jak se v konkrétní podobě projevují, jsou zakoušeny atp.

Dynamika různých možností pohledu předpokládá vedle teoreticko interpretačního výkonu i permanetní evidenci. Sociologie tohoto ražení moralizuje o to méně, o co více se snaží popsat, jak se uplatňují morálka, normativní systémy, represivní instituce a individuální i kolektivní strategie ve vzájemných stycích, které vytvářejí přirozené konfliktní zóny. Uznání jejich svébytnosti nezaručí sice postup teoretické i praktické manipulace s odchylkami od platného řádu, který by byl zbaven všech úskalí a nebezpečí. Mohlo by však znamenat jistý krok k hlubšímu pochopení sociální reality, ve které žijeme a kterou jsme zkonstruovali jen zčásti.

VLADIMÍR MÜLLER vystudoval sociologii na univerzitě v Brně. V letech 1987-1990 působil v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, kde se zabýval problematikou soudobě západní sociologie a sociologie politiky. Nyní přednáší na katedře sociologie FF UK v Praze o soudobě světové sociologii.

Literatura

- Arendt, H. 1986. *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*. München: Piper.
- Bauman, Z. 1989. *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Z. 1992. *The Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Bauman, Z. 1993. „Ponowoczesne wzory.“ *Studia Sociologiczne*, nr 2 (129): 7-31.
- Bendix, R. 1956. *Herrschaft und Industriearbeit*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Durkheim, E. 1902. *De la division du travail sociale*. Paris: Félix Alcan.
- Foucault, M. 1976. *Sorvegliare e punire*. Torino: Einaudi.
- Foucault, M. 1977. *Microfisica del potere*. Torino: Einaudi.
- Giesen, B. 1991. *Die Entdinglichung des Sozialen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Habermas, J. 1965. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Berlin: Luchterhand.
- Joas, H. 1990. „Partizipazion, Yuppisierung, Gewalt-Über Kreativität heute.“ S. 205-211 in *Die Modernisierung der modernen Gesellschaften*, hrsg. von W. Zapf. Frankfurt am Main: Campus.
- Luhmann, N. 1984. *Soziale Systeme*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Liotard, J. 1991. „Die Vortschrift.“ In *Ästhetik im Widerstreit Interventionen zum Werk von Jean Francois Lyotard*, von W. Welsch. Weinheim: Berg.
- Mannheim, K. 1992. *Ideologie a utopie*. Bratislava: Archa.
- Marco, G. A. di 1979. *Max Weber e la Costituzione tedesca del 1919: scienza, politica, filosofia della storia*. Napoli: Guida Editori.
- Szazs, T. 1983. *Ideology and Insanity*. New York: Marion Boyards.
- Touraine, A. 1984. *Retoure de l'Acteure*. Paris: Fayard.
- Weber, M. 1964. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Berlin: Kiepenheuer Witsch.

Summary

The origin of modern society used to be / is linked to the creation of a new and specific form of morality, and was consonant with logical functions operating in the rational division of labour. Both in general social discourse and in the particular, specialised science which is sociology, reality, which did not imitate this contrived projection of mutually practical agencies, was conceived of as an anomie, a deviance, a social pathology. As a relatively modern science, sociology constituted an important part of social scientific discourse, playing an important role in the creation of these ideas. The development of modern European societies has been full of controversies regulated by instruments of technical manipulation, bureaucracy and the distortion of human relations. The former claim of modern society to include all members of the human community within itself evolved into the exclusion of many. A certain scepticism is necessary when considering the unique, positive character of the universal social norm. The totalitarian movements cannot simply be dismissed as pure deviations from modern rationality and morality. Sociology should therefore reflect these ambivalences by interpreting them as a weakness in its own epistemological instruments or as an abhorrent situation in which civilisation finds itself. It should accept this situation as a mode of reflecting upon dangers which are arguably the consequences of rigid rational practice. There is much in common here with the concept of post-modernism (Bauman, Touraine). Sociology should approach its subject with greater differentiation than in previous research. The pluralism and heterogeneity of social spheres are the slogan and the basis of the social sciences and social actors alike. It may prevent the machinery of exclusion being set in motion and contribute to a more pertinent interpretation of the life of men and women in contemporary society.